

- Prema podacima Frana Vrbanića 80-ih god. 19. st. na području sjeverne Hrvatske došlo je do inicijalne tranzicije stanovništva, na što ukazuje smanjivanje stope mortaliteta kao i odnos razine smrtnosti i rodnosti stanovništva.

Autor naglašava aktualnost ove tematike s gledišta suvremenih problema, odnosno nameće se pitanje kako odgovoriti izazovima depopulacije pojedinih hrvatskih prostora - npr. otočnici - koji imaju ulogu vanjskoga strateškog segmenta ili dinarskih - kao središnjih prostora. Svako rješenje isključuje simplificirane pristupe, a odgovor je - prema mišljenju autora - moguće tražiti samo u promišljenoj razvojnoj politici na području ekonomsko-društvenih odnosa.

Hrvatski protonacionalni i nacionalni programi: Petar Zrinski - Janko Drašković - Eugen Kvaternik (238.-273.). Na početku teksta autor ističe svojevrsnu motivaciju koja ga je navela na pisanje ovoga teksta, a to je europska inicijativa za ujedinjavanjem država, zemalja i naroda europskoga kontinenta i odmah na početku spominje asocijaciju na otkriće Amerike kojim je već, prema njegovu mišljenju, započeo proces globalizacije, a na neki način bila je izazvana i devaluacija prostora. Za ovaj tekst karakteristična je određena emocionalna crta budući da je pisan pod dojmom aktualnih političkih događaja. U njemu je autor personalizirao određene tendencije u društveno-političkom životu, kako to i sam naslov sugerira.

Ova zbirka tekstova Igora Karamana nadopunjena je Kazalom imena osoba (291.-294.) i opsežnom Bibliografijom radova Igora Karamana (294.-318.) koju je izradila dr. sc. Štefanija Popović, a na posljertku se nalazi Sadržaj (319.). Knjiga je također opremljena i slikovnim priložima koji na svoj način svjedoče o ljudima, prostorima i događajima hrvatske povijesti 19. st.

Kristina Milković

Konrad CLEWING, *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution.* München: R. Oldenbourg Verlag, 2001. (Südosteuropäische Arbeiten 109). 464 str.

Suradnici minhenskog Südost-Instituta u proteklih su dvadesetak godina objavili nekoliko vrijednih monografskih studija posvećenih temama iz hrvatske povijesti. Wolf D. Beschnitt, Wolfgang Kessler, Srećko M. Džaja, Günter Schödl i Aleksandar Jakir iz historiografskog su se motrišta bavili pitanjima društvene strukture, nacionalne integracije, nacionalnih ideologija, konfesionalnosti, politike i kulture u Hrvatskoj i BiH u 19. i 20. stoljeću.

Posljednja u tom nizu jest knjiga Konrada Clewinga *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution.* U njoj se autor posvetio području austrijske Dalmacije u prvoj polovici 19. stoljeća. Clewing se prvenstveno usmjerio na istraživanje utjecaja jačajućeg državnog ustroja i austrijske politike na kulturnopolitičko ozračje i specifične oblike identiteta koji su u predožujskoj Dalmaciji poprimali obrise nacionalnih ideologija. Svoj pristup opsežnoj historiografskoj studiji društvenih procesa u Dalmaciji Clewing

prije svega temelji na analizi odnosa državne administracije i bečkog političkog središta prema maloj i nerazvijenoj rubnoj pokrajini. Način, na koji analizira i vrednuje utjecaj monarhijske administracije i promjena izazvanih u centru na zbivanja u Dalmaciji, predstavlja znanstveni *novum* i glavnu vrijednost njegove knjige. Naime, upravo je segment državnog, tj. administrativnog, upravnog i političkog okvira i njegova utjecaja na društvene promjene u Dalmaciji bio prilično zanemaren u dosadašnjoj historiografiji.

U uvodnom poglavlju autor razmatra dosadašnje teorijske i metodološke koncepcije koje su našle primjenu u historiografskom proučavanju nacionalno-integracijskih procesa općenito, a napose u srednjoj i jugoistočnoj Europi. Clewing tumači i metodološku okosnicu svoga istraživanja, pojam *Staatlichkeit*. Pod tim pojmom autor ne podrazumijeva puku državnost već mu pridaje nove i šire konotacije. Pojam *Staatlichkeit* obuhvaća složenu interakciju institucija osuvremenjene države, kao političke organizacije, s pratećim procesima modernizacije društva, napose s razvitkom nacionalno-integracijskih ideologija i s njima povezanih oblika identiteta. Slijedi temeljita valorizacija postojeće historiografske literature, periodike i arhivskih vrela o Dalmaciji s posebnim obzirom na bibliografiju koja se tiče šireg konteksta tj. utjecaja državnog ustroja na društvene procese u Monarhiji i u Europi.

U drugom poglavlju pisac se bavi utjecajem austrijske države i državnih ustanova, dakle, onog što u širem smislu obuhvaća pojam *Staatlichkeit*, na socio-ekonomске i kulturne prilike u Dalmaciji do revolucionarnih previranja 1848. godine. U kontekstu ranijeg povijesnog, političkog i etnogeografskog određenja regije, Clewing je raščlanio složeni proces teritorijalnog i administrativnog oblikovanja Dalmacije kao austrijske kraljevine. Pritom je posebno vrednovao nasljeđe mletačkog doba te razdoblje tzv. prve austrijske uprave i francuske vladavine. U opširnom pregledu dalmatinske društvene, ekonomske i kulturne zbilje u prvim desetljećima 19. st. autor je označio glavne probleme u odnosima habsburške države prema dalmatinskom društvu. Mali teritorij pokrajine bio je opterećen slojevitim povijesnim tradicijama i nizom društvenih suprotnosti između priobalnih urbanih komuna i agrarnog zaleđa. Habsburška vlast od Mlečana je preuzela administrativnu praksu na talijanskom jeziku što je dodatno produčilo kulturne razlike između gradskog i seoskog društva. S druge strane, habsburška se država u mnogim aspektima pokazala izvorno "slabom". Iako je težila ojačati svoju društvenu prisutnost i u okviru "jozefinizma" nadoknaditi zaostatke, habsburška je država kao pokretač promjena bila spora. Objašnjavajući ustroj i djelovanje habsburške vlasti u Dalmaciji u kontekstu ukupne unutarnjopolitičke situacije u Monarhiji, Clewing je pružio sustavan znanstveni uvid u institucionalne temelje modernizacijskog procesa koji se snažnije odrazio tek u drugoj polovici stoljeća. Ipak, ne može se zanemariti njezino modernizirajuće djelovanje do 1848. Ono se posebno očitovalo na polju reformiranja poludržavne Katoličke crkve, što je pridonijelo sekularizaciji društva i osuvremenjivanju same crkvene organizacije. Svakako, Austrija nije provodila ciljanu regionalnu politiku razvitka Dalmacije. Zbog statičnog društvenog sklopa i svekolike nerazvijenosti, takav bi pristup podrazumijevao donošenje parcijalnih mjera koji se nisu uklapale u centralistički državni model. Promjene koje su dolazile s "vrha" bile su više posljedica mehaničkog prenošenja zakona i institucija Monarhije na njezinu perifernu pokrajinu. U tom smislu, država se nije previše obazirala na specifičnosti periferije, budući da je jedinstveni, centralistički interes uvijek

imao prednost pred mogućim ubrzavanjem razvoja kojega su mogle potaknuti posebne državne mjere na terenu. Clewingovi zaključci potvrđuju i ranije ocjene o glavnom državnom interesu u pokrajini tj. prvenstvenom strategijskom i vojnom značaju Dalmacije. "Snaga" habsburške države ipak se očitovala u razradi i provođenju odgovarajućih prioriteta u obrazovnoj, gospodarskoj i socijalnoj politici kao i u izravnoj kontroli administracije. S vremenom ojačala birokracija u zemlji sve je više intervenirala u društveni život, no to nije bilo dovoljno da se pokrenu unutarnje reforme i ubrza razvoj.

S druge strane, obrazovana elita u Dalmaciji sve je više razvijala predodžbu o državi kao najodgovornijem nositelju razvitka. Predodžba o važnosti institucija države u kombinaciji sa začecima nacionalne identifikacije, utjecala je na formiranje polazišta i određivanje političkih pozicija različitih društvenih skupina. U prvi plan tako je izbilo pitanje jezične prakse. Postupno je rastao otpor preferiranju talijanskog jezika u administraciji i školstvu. Naravno, u predožujskom razdoblju u Dalmaciji se još nisu javili nositelji političkih nacionalno-integracijskih programa. Radilo se tek o uspostavi kulturno-integracijskih polazišta s temeljnim zahtjevom za proširenjem funkcija "slavenskog" (ilirskog, hrvatskog) jezika.

Prema Clewingu, predožujski ilirizam u Dalmaciji nije imao obilježja političkog pokreta. On ga definira kao "kulturni bazen" u kojemu su se skupljali različiti kulturnopovijesni sadržaji, identiteti i tradicije. Uspoređujući divergentni dalmatinski ilirizam s njegovim ishodišnim očitovanjima u Banskoj Hrvatskoj, Clewing zaključuje da je južnoslavenska orijentacija ilirizma u Dalmaciji bila znatno određenija, te da se, isto tako, različito od situacije u Banskoj Hrvatskoj, u njegovu sklopu jasnije izdvajala hrvatska nacionalna komponenta.

U trećem poglavlju autor produbljuje analizu problema vezanih za oblikovanje nacionalnog identiteta u Dalmaciji u najdinamičnijoj političkoj fazi tijekom 1848./9. godine. On posebno ističe pojavu i razvoj političke javnosti kao glavnog čimbenika u tom procesu. Politička se javnost, naravno, oblikovala u užem krugu obrazovane urbane elite koja je bila pod snažnim utjecajima predrevolucionarnih i revolucionarnih zbivanja izvan Dalmacije, u Beču, Hrvatskoj i Italiji. Na temelju izvora, ponajviše suvremene periodike i političkih rasprava, Clewing izdvaja i komparativno raščlanjuje pet konkurentnih, ne uvijek strogo izdiferenciranih pravaca, kojima pripisuje obilježja nacionalnih ideologija. Iz osnovnog "bazena" ilirizma razvila se tako specifična dalmatinska varijanta hrvatske nacionalne ideologije (*Dalmatinische Kroatisch-nationale*, Ante Kuzmanić i krug oko *Zore Dalmatinske*), a dodirnih točaka s ilirizmom imala je i varijanta srpske nacionalne ideologije koja je s jedne strane kombinirala Vukovo jezično određenje nacije s tradicionalnom pravoslavnom sastavnicom srpskog identiteta (*Serbisch-nationale*, Đorđe Nikolajević i krug oko *Srpsko-dalmatinskog magazina*). U suženim uvjetima političkog djelovanja do izražaja je dolazio samo utjecaj malobrojne građanske elite, pa su ova dva osnovna nacionalno-ideologijska pravca doživjela svoj zamah tek u drugoj polovici stoljeća. U razdoblju 1848./9., kako to pokazuju i rezultati izbora za Reichstag, više su uspjele imale dvije nacionalne ideologije liberalno-građanskog usmjerenja, koje u daljnjem tijeku nacionalnih integracija nisu našle svoje etničko uporište. Slavodalmatinska ideologija (*Slawodalmatinerum*) temeljila se na bipolarnom shvaćanju nacije, s ciljem izjednačavanja jezično-kulturalnih elemenata u pokrajini u sklopu misije povezivanja "Slavije" i "Italije". Italo-dalmatinska struja (*Italodal-*

matinerum) u osnovi je pratila tijek revolucionarnih previranja na Apeninima, a najčvršće je uporište imala u onom dijelu građanstva koji se kulturno i etnički uklapao u proces talijanske nacionalne integracije.

Osim Italo-dalmatinske, sve su se ideološke struje zalagale za jaču (npr. Slavo-dalmatinci) ili isključivu ulogu (npr. južnoslavenski orijentirani ilirci) "narodnog jezika" u školstvu i javnom životu. U težnji za kulturnom integracijom ciljanih skupina i njihovom uključivanju u politički život, što neovisniji od Beča, sve je ideološke pravce povezivala spoznaja o važnosti jezičnog medija i obrazovanja. Oštar sukob ideologija uslijedio je zbog razlika u odnosu prema pitanju političke budućnosti Dalmacije. Predstavnici prvih triju pravaca u četrdesetosmaškom razdoblju su se, na temelju državnopravnih zasada, zalagali za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Stanoviti ilirski krugovi podrazumijevali su i ujedinjenje svih južnih Slavena u austrijskom dijelu Monarhije dok je Slavo-dalmatinska struja prvenstveno bila orijentirana prema održavanju samostalnosti Dalmacije. Predstavnici italo-dalmatinske struje djelomično su podržavali ideju priključenja Dalmacije revolucionarnoj Italiji, odnosno Veneciji. Javno su ipak zastupali uključenje Dalmacije u zamišljeni političko-teritorijalni sklop koji bi se sastojao od talijanski obilježenih područja Monarhije, venecijanskog primorja, Istre i Trentina.

Državna politika Austrije prema Dalmaciji u revolucionarnoj je godini pratila kontinuitet iz predožujskog razdoblja. Politički značaj nacionalnog načela u bečkom se središtu još uvijek tretirao iz aspekta uspostavljanja ravnoteže. To je već od tridesetih godina bilo osnovno obilježje monarhijske politike prema pojavi nacionalnih pokreta u svim dijelovima Carstva. Habsburška je administracija za vrijeme revolucije razlikovala pojedina nacionalna usmjerenja samo prema stupnju njihove lojalnosti prema postojećem državnom poretku. Pritom je vlast uzimala u obzir i odnos "stranaka" koje su stajale iza tih pokreta. Iz te perspektive "slavenskoj" se strani pripisivala vjerojatna lojalnost dok se "talijanska" strana uvjetno ocjenjivala kao nepouzdana. Prema Clewingovu mišljenju četrdesetosmaško je razdoblje ipak donijelo dvije načelne promjene u odnosu državne administracije prema "nacionalnom pitanju" u Dalmaciji. Kao prvo, otada se i Dalmacija počela ubrajati u područja u kojima je odnos prema "nacionalnim pitanjima" postao važan segment djelovanja cjelokupne uprave i administracije. Kao drugo, vrh austrijske vlasti u Dalmaciji tek je tijekom 1848./9. spoznao da državna politika može bitno utjecati na kulturne i društvene odnose. Državne, administrativne mjere, mogle su u povratnoj sprezi s narastajućim nacionalnim ideologijama i pokretima, uroditi bitnim političkim posljedicama. Isti birokratski aparat koji je desetljećima iz inercije i zbog administrativno-praktičnih razloga preferirao talijanski jezik, sada je tu praksu nastojao izmijeniti uočavajući njezine loše političke posljedice.

U zadnjem, četvrtom poglavlju, autor dodatno razrađuje i sistematizira svoje zaključke o specifičnoj ulozi državno-administrativnog kompleksa u oblikovanju nacionalnih identiteta u Dalmaciji, koji mogu biti relevantni za opće istraživanje nacije i nacionalizma. Clewing ističe povijesnu uvjetovanost i promjenljivost uporišta za oblikovanje nacionalnih identiteta te regionalnu ulogu u njihovom nastajanju. Naime, U daljnjem razvoju dovršena su samo tri nacionalno-integracijska procesa: hrvatski, srpski i talijanski. Slavodalmatinske, italodalmatinske i južnoslavenske nacionalne tendencije nisu se uspjele potvrditi. Kao dalmatinsku specifičnost, Clewing izdvaja i dobru mogućnost praćenja učinaka rasta

administracije na odnos između pojedinaca i države. Višejezično državno okruženje nametnulo je "prvi jezik" kao osnovni kriterij pri nacionalnoj identifikaciji. Znakovito je da su, osim "italo-dalmatinaca", predstavnici svih ideoloških struja kao svoj cilj zagovarali stvaranje obrazovnog sustava na "prvom" materinskom jeziku. Razvojnu šansu pokrajine sve su struje vidjele upravo u modernizacijskoj snazi obrazovanja. Clewing posebno ističe taj racionalni aspekt povezivanja nacionalnih ideologija i jezične prakse. U slučaju izrazite društveno-ekonomske zaostalosti kakva je vladala u Dalmaciji, koncentracija na stvaranje ljudskog kapitala putem poboljšanja obrazovnog sustava predstavljala je i najracionalniji politički izbor. Osim toga, sociolingvistički pogled na prednosti i nedostatke višejezične prakse u Dalmaciji potvrđuje ocjenu da je izgradnja institucija na materinjem jeziku većine bila efikasnija od socijalizacije na nekoliko jezika, ili na stranom/drugom jeziku, kojega je većina tek trebala svladati. Racionalni aspekt toga procesa bio je prepoznat i na državnoj razini. Naime, ekonomska i komunikacijska učinkovitost u odnosima državnih institucija i društva bila je sve uspješnija kada je država počela prihvaćati jezičnu orijentaciju većine, a problemi su nastajali kada je nametala obrnuti proces. Slična situacija očitovala se i u odnosu državne administracije prema oblikovanju javnosti i prema političkom sudjelovanju. Prema Clewingovu mišljenju, upravo u proučavanju racionalnih aspekata nacionalnointegracijskih procesa historiografija može dati veliki doprinos. Pritom se, naravno, ne smiju zaboraviti važna istraživanja različitih aspekata društvene instrumentalizacije povezane uglavnom s iracionalnim socijalnopsihološkim obilježjima nacionalizma.

Knjiga *Staatlichkeit und nationale Identitätsbildung. Dalmatien in Vormärz und Revolution* besprijekorno je uređena i opremljena znanstvenim pomagalima. Na samom kraju studije priložena su tri izvorna teksta kojima se ilustriraju varijante ideoloških i integracijskih orijentacija dijela dalmatinske društvene elite tijekom četrdesetosmaškog razdoblja. Radi zornosti dodani su i zemljovidi Habsburške Monarhije 1815.-1849., Hrvatskih zemalja 1815.-1848. i teritorijalno širenja Dalmacije od 17. st. do 1815. Opsežan popis korištenih izvora i literature predstavlja nezaobilazno znanstveno pomagalo, a knjiga sadrži i kazala osoba, mjesta i pojmova.

Clewingovoj selekciji problema i nekim tezama koje su proizašle iz njegova metodološkog okvira, a koje je pretvorio u generalne postavke, moglo bi se i nešto dodati. Čitav protumodernizacijski kompleks Metternichove restauracije ostao je pomalo u drugom planu, a zanimljiva interpretacija austrijske kulturne i jezične politike u Dalmaciji, kojom se prvenstveno naglašava njezin državno-modernizacijski aspekt, zaslužuje širu kritičku raspravu. No, Clewingova rekonstrukcija nacionalnointegracijskih pravaca poticajna je za kvalitetnu diskusiju.

Iako se usmjerio na istraživanje odnosa države i društva, Konrad Clewing napisao je knjigu koja spada među najopsežnije i najtemeljnije historiografske radove o Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća. Samim time ova studija postaje nezaobilazna u svim budućim znanstvenim istraživanjima, poglavito nacionalnointegracijskog segmenta u povijesti Dalmacije.

Stjepan Čosić